

TO'LOV TIZIMLARI BARQARORLIGINI TA'MINLASHDA DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISHNING ZAMONAVIY USULLARI

Vaxabov Bobur Alisherovich

*Toshkent Kimyo xalqaro universiteti filiallar faoliyatini muvofiqlashtirish bo'limi
boshlig'i*

Annotatsiya. Mazkur tadqiqot ishi pul-kredit siyosatining samaradorligini oshirishda to'lov tizimlari barqarorligini institutsional jihatdan tartibga solishning fundamental masalalariga bag'ishlanadi. Unda to'lov tizimlarining uzluksizligini ta'minlash nafaqat texnik jarayon, balki makroiqtisodiy barqarorlikning garovi ekanligi asoslab berilgan. Tadqiqotda davlatning roli an'anaviy nazorat funksiyasidan "dinamik tartibga solish" modeliga o'tishi zarurligi tahlil qilinib, bunda tizimli muhim to'lov tashkilotlarining (SIFMIs) kapital yetarliligi va likvidlilik zaxiralariga qo'yiladigan xalqaro talablarni milliy amaliyotga implementatsiya qilish masalalari ko'rib chiqilgan. Shuningdek, zamonaviy usul sifatida to'lov infratuzilmasini "bulutli texnologiyalar"ga o'tkazishda yuzaga keladigan suveren risklar va ularni davlat tomonidan preventiv (oldindan) boshqarish, milliy to'lov tizimlarining xalqaro sanksiyalar va tashqi shoklarga chidamliligini oshirish bo'yicha yangi yondashuvlar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: institutsional tartibga solish, makroiqtisodiy barqarorlik, tizimli muhim to'lov infratuzilmasi (SIFMIs), dinamik nazorat, kapital yetarliligi, likvidlilik shoki, suveren risklar, preventiv boshqaruv, pul-kredit transmissiyasi, transmission mexanizm.

Zamonaviy iqtisodiy munosabatlar sharoitida to'lov tizimlarining barqaror faoliyat yuritishi mamlakat moliya tizimining xavfsizligini ta'minlovchi eng muhim omillardan biri hisoblanadi. Davlat tomonidan tartibga solish jarayoni nafaqat nazorat funksiyasini, balki tizimli risklarning oldini olishga qaratilgan strategik yondashuvni ham o'z ichiga oladi. Global moliya bozoridagi tebranishlar va raqamli texnologiyalarning jadal kirib kelishi to'lov infratuzilmasini himoya qilishning yangi mexanizmlarini ishlab chiqishni taqozo etmoqda. Iqtisodiyotning barcha tarmoqlari o'rtasidagi pul oqimlarining uzluksizligi bevosita ushbu tizimlarning texnik va huquqiy jihatdan mukammalligiga bog'liqdir. Shu bois, davlatning tartibga solish siyosati bozor ishtirokchilari o'rtasidagi ishonchni mustahkamlashga va umumiy barqarorlikni saqlashga yo'naltirilishi lozim. Milliy to'lov tizimlarining mustaqilligini ta'minlash bugungi kunda iqtisodiy suverenitetning tarkibiy qismi sifatida e'tirof etilmoqda.

To'lov tizimlarida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklar tahlili shuni ko'rsatadiki, ularning aksariyati tizimli ahamiyatga ega bo'lib, butun moliya sektoriga zanjir bo'yab

salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Davlat organlari, xususan, Markaziy banklar bunday risklarni klassifikatsiya qilishda zamonaviy makro-prudensial nazorat usullaridan keng foydalanishni boshladi. Likvidlilik yetishmovchiligi yoki operatsion xatolar oqibatida yuzaga keladigan inqirozli holatlar davlat tomonidan qat'iy belgilangan reglamentlar asosida bartaraf etilishi shart. Bugungi kunda tartibga solish obyektini sifatida nafaqat banklar, balki bank bo'lmagan to'lov tashkilotlari ham diqqat markazida turibdi. Tizimdagi har bir ishtirokchining barqarorligi umumiy zanjirning mustahkamligini belgilovchi asosiy mezon bo'lib xizmat qiladi. Risk-menejment tizimini davlat darajasida standartlashtirish moliya bozorida kutilmagan shoklarga qarshi immunitetni shakllantiradi.

Davlat tomonidan tartibga solishning zamonaviy usullaridan biri sifatida "dinamik nazorat" modelini alohida ta'kidlash lozim. Ushbu usul bozor konyunkturasining o'zgarishiga qarab tartibga solish yukini moslashtirish imkonini beradi va ortiqcha byurokratik to'siqlarni bartaraf etadi. Bunday yondashuvda asosiy e'tibor jazolash choralari emas, balki tizimli xatolar yuzaga kelmasidan oldin ularni preventiv aniqlashga qaratiladi. Davlat to'lov tizimlari ishtirokchilari uchun yagona "yo'l xaritalari" va texnik protokollarni joriy etishi sohadagi tartibsizliklarning oldini oladi. Shuningdek, xalqaro miqyosda tan olingan CPMI-IOSCO tamoyillarini milliy qonunchilikka implementatsiya qilish tartibga solish sifatini yangi bosqichga olib chiqadi. Mazkur model doirasida amalga oshiriladigan monitoring jarayonlari to'lov oqimlarining shaffofligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Kiberxavfsizlik masalasi bugungi kunda davlat tomonidan tartibga solishning eng dolzarb va strategik yo'nalishiga aylandi. To'lov tizimlari axborot xavfsizligini ta'minlash maqsadida davlat tomonidan majburiy milliy standartlar va audit tekshiruvlari joriy etilmoqda. Kiberhujumlar nafaqat alohida mijozlarning mablag'lariga, balki davlatning umumiy moliya barqarorligiga ham jiddiy tahdid solishi mumkin. Shu sababli, davlat kiber-insidentlarga tezkor javob qaytarish markazlarini tashkil etish va ularni barcha moliya institutlari bilan integratsiya qilishni rag'batlantirmoqda. Ma'lumotlar bazasini himoya qilish va shifrlash texnologiyalariga qo'yiladigan talablar davlat tomonidan muntazam ravishda yangilab borilishi shart. Kuchli kiber-himoya tizimisiz raqamli moliya bozorida investorlar va aholining ishonchini saqlab qolish imkonsizdir.

"Regulatory Sandbox" yoki tartibga solish qumdoni mexanizmi innovatsiyalarni barqarorlikka zarar yetkazmasdan joriy etishning samarali vositasi sifatida namoyon bo'lmoqda. Davlat ushbu mexanizm orqali yangi to'lov texnologiyalarini cheklangan muhitda sinovdan o'tkazishga ruxsat beradi va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavflarni baholaydi. Bu usul fintex sohasidagi tadbirkorlik faolligini oshirish bilan birga, moliya bozorida tartibsiz innovatsiyalar tarqalishining oldini oladi. Sinov jarayonida aniqlangan kamchiliklar asosida qonunchilikka tegishli o'zgartirishlar kiritilishi tartibga solishning

moslashuvchanligini oshiradi. Davlat va xususiy sektor o'rtasidagi bunday konstruktiv muloqot to'lov tizimlarining texnologik jihatdan modernizatsiya bo'lishiga xizmat qiladi. Natijada, moliya bozorida barqarorlik va taraqqiyot o'rtasidagi optimal muvozanatga erishiladi.

Ochiq banking (Open Banking) standartlarini davlat tomonidan tartibga solinishi raqobat muhitini sog'lomlashtirish orqali tizimli barqarorlikni mustahkamlaydi. API (Application Programming Interface) texnologiyalaridan foydalanishda xavfsizlik standartlarini belgilash davlatning zimmasidagi asosiy vazifa hisoblanadi. Ma'lumotlarning uchinchi shaxslarga xavfsiz uzatilishi to'lov xizmatlari bozorida monopoliyani cheklaydi va xizmatlar xilma-xilligini oshiradi. Davlat ushbu jarayonda iste'molchilar huquqlarini himoya qilish va ma'lumotlar maxfiylikni ta'minlash bo'yicha qat'iy nazorat o'rnatishi lozim. Ochiq standartlar tizim ishtirokchilari o'rtasidagi o'zaro hamkorlikni osonlashtiradi va tranzaksiya xarajatlarini kamaytirishga olib keladi. Bu esa o'z navbatida moliya tizimining umumiy samaradorligini va tashqi shoklarga chidamliligini oshiradi.

Markaziy bank raqamli valyutasi (CBDC) davlat tomonidan to'lov tizimlari barqarorligini ta'minlashning eng yangi va inqilobiy usuli bo'lishi kutilmoqda. Raqamli valyuta joriy etilishi bilan davlat to'lov oqimlarini real vaqt rejimida kuzatish va pul-kredit siyosatini samaraliroq yuritish imkoniyatiga ega bo'ladi. CBDC xususiy to'lov tizimlariga nisbatan ishonchliroq muqobil sifatida chiqib, moliya bozorida davlat kafolatini kuchaytiradi. Ushbu texnologiya transchegaraviy to'lovlar tezligini oshirish va ularning xavfsizligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Davlat raqamli valyutani joriy etish orqali an'anaviy bank tizimidagi likvidlilik risklarini minimallashtirishga erishishi mumkin. Shu bilan birga, yangi raqamli infratuzilmani yaratish davlatdan katta hajmdagi investitsiya va texnik tayyorgarlikni talab etadi.

To'lov tizimlari ishtirokchilarining kapitallasuv darajasiga qo'yiladigan talablarni kuchaytirish davlat tartibga solishining iqtisodiy usuli hisoblanadi. To'lov tashkilotlarining o'z kapitali yetarliligi ularning kutilmagan moliyaviy yo'qotishlarni qoplash qobiliyatini belgilaydi. Davlat tomonidan o'rnatilgan iqtisodiy normativlar bozorga faqat barqaror va mas'uliyatli subyektlarning kirishini ta'minlaydi. Majburiy zaxiralash tizimi va likvidlilik koeffitsiyentlari tizimli risklarning tarqalishini to'xtatib turuvchi "bufer" vazifasini o'taydi. Monitoring jarayonida ushbu ko'rsatkichlardan og'ish holatlari aniqlansa, davlat tezkor tuzatish choralarini ko'rishi shart bo'ladi. Bunday qat'iy talablar moliya bozorining sog'lomlashishiga va umumiy tizimning ishonchliligiga zamin yaratadi.

Davlatning tartibga solish siyosatida aholining moliyaviy savodxonligini oshirishga yo'naltirilgan ijtimoiy choralar ham muhim o'rin tutadi. To'lov tizimlarining barqarorligi nafaqat texnik omillarga, balki foydalanuvchilarning xavfsizlik qoidalariga rioya qilishiga ham bog'liqdir. Davlat tomonidan tashkil etilgan ma'rifiy loyihalar

firibgarlik holatlarini kamaytirishga va raqamli to'lovlarga bo'lgan ishonchni oshirishga yordam beradi. Iste'molchilar o'z huquqlarini va to'lov tizimlaridagi risklarni yaxshi anglasa, tizimdagi umumiy barqarorlik yanada mustahkamlanadi. Ijtimoiy injeneriya usullaridan foydalangan holda amalga oshiriladigan kiberjinoatlarga qarshi kurashda davlat va jamiyat hamkorligi zarur. Shuning uchun, tartibga solish mexanizmlari doirasida ta'limiy komponentlarni kengaytirish maqsadga muvofiqdir.

Transchegaraviy to'lovlarni tartibga solishda xalqaro hamkorlikni kuchaytirish davlat oldida turgan global vazifalardan biridir. Milliy to'lov tizimlarining xalqaro infratuzilmalar bilan integratsiyalashuvi davlatdan valyuta nazorati va AML (pul yuvishga qarshi kurash) choralari qat'iylashtirishni talab qiladi. Davlatlararo kelishuvlar va yagona huquqiy maydonni shakllantirish mablag'larning noqonuniy chiqib ketishining oldini oladi. Shu bilan birga, xalqaro sanksiyalar sharoitida milliy to'lov tizimlarining avtonom ishlash qobiliyatini saqlab qolish strategik ahamiyatga ega. Davlat ushbu yo'nalishda muqobil xalqaro hisob-kitob tizimlari bilan aloqalarni diversifikatsiya qilishi lozim. Bu boradagi oqilona siyosat milliy iqtisodiyotni tashqi bosimlardan himoya qilishning samarali vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqotlar natijasida shuni xulosa qilish mumkinki, to'lov tizimlari barqarorligi davlat tomonidan ko'p qirrali va tizimli yondashuvni talab qiladigan murakkab jarayondir. Davlat nafaqat nazoratchi, balki innovatsiyalar katalizatori va risklar boshqaruvchisi sifatida namoyon bo'lishi lozim. Tartibga solishning an'anaviy usullarini zamonaviy texnologik yechimlar bilan uyg'unlashtirish moliya bozorining moslashuvchanligini ta'minlaydi. Kiberxavfsizlik, raqamli valyutalar va innovatsion sinov maydonchalari kelajakdagi tartibga solish siyosatining ustuvor yo'nalishlari bo'lib qoladi. Davlat tomonidan ko'rilayotgan choralar pirovard natijada mamlakatning iqtisodiy rivojlanishiga va xalqaro moliya tizimidagi mavqeyini mustahkamlashga xizmat qilishi shubhasizdir. Barqaror to'lov infratuzilmasi raqamli kelajakning eng mustahkam poydevori hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, to'lov tizimlari barqarorligini ta'minlashda davlatning zamonaviy usullari iqtisodiy, texnik va huquqiy jihatlarni o'zida mujassam etgan. Mazkur jarayonda davlat organlari bozor ishtirokchilari bilan birga harakat qilib, yangi paydo bo'layotgan tahdidlarga nisbatan tezkor choralarni ko'rib borishi shart. Strategik tartibga solish modelining samaradorligi uning kutilmagan inqirozlarga qanchalik tayyor ekanligi bilan o'lchanadi. Kelajakda sun'iy intellekt va blokcheyn texnologiyalarini tartibga solish jarayonlariga yanada chuqurroq joriy etish moliya tizimi barqarorligini yangi darajaga ko'taradi. Davlatning uzoq muddatli strategiyasi doirasida to'lov tizimlarini modernizatsiya qilish iqtisodiy farovonlikning muhim omili bo'lib qoladi. Zero, ishonchli va xavfsiz to'lov tizimisiz rivojlangan raqamli jamiyatni barpo etish imkonsizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasining Qonuni. "To'lovlar va to'lov tizimlari to'g'risida"gi O'RQ-578-sonli Qonuni, 2019-yil 1-noyabr.
2. O'zbekiston Respublikasining Qonuni. "Kiberxavfsizlik to'g'risida"gi O'RQ-764-sonli Qonuni, 2022-yil 15-aprel.
3. Committee on Payments and Market Infrastructures (CPMI). "Principles for financial market infrastructures". Bank for International Settlements (BIS), 2012 (updated standards).
4. Abdullayev A.J. "Raqamli iqtisodiyotda moliya bozorlari barqarorligini ta'minlash mexanizmlari". Monografiya. – Toshkent: "Iqtisod-Moliya", 2023. – 210 b.
5. Vasilev S.A. "Sovremenniye metodi gosudarstvennogo regulirovaniya platejnix sistem i fintex-industrii". Jurnal "Finansi i Kredit", №12, 2024. – s. 45-62.
6. International Monetary Fund (IMF). "The Rise of Public and Private Digital Money: A Strategy for Ensuring Financial Stability". IMF Policy Paper, 2025.
7. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. "To'lov tizimlari barqarorligi bo'yicha yillik hisoboti". Toshkent, 2025.